

УДК: 373/167

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-262-268

Мамбетова З.Ж.

пед. илим. канд.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Мамбетова З.Ж.

канд. пед. наук

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Mambetova Z.J.

Candidate of Pedagogical Sciences

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕБИНДЕ МЕКЕН
ТААНУУНУ ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР****ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РОДИНОВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ****PROBLEMS OF TEACHING HOMELAND STUDIES IN PRIMARY SCHOOLS
OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Бул макалада башталгыч мектепке мекен таануу предметинин кирүү процесси каралат. Республикабыздын башталгыч класстарында 1992-жылга чейин жаратылышты үйрөнүү Россиянын программасы боюнча окутулуп, анын мазмуну республикабыздын жер шартына ылайык келген эмес. Бул предметти республиканын шартына ылайыкташтырып түзүүгө карата окумуштуу-методисттер илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, натыйжада мектепке жаратылышты үйрөнүүнүн ордуна Мекен таануу предмети кирген. Жер шартына, элдин рухий дөөлөттөрүнө байланыштуу интеграциялоо менен окуу предметинин мазмунун калыптандыруу практикада натыйжалуу ишке ашканы айтылат.

Негизги сөздөр: окуу предмети, жаратылышты үйрөнүү, табият таануу, мекен таануу, жергиликтүү шарт, рухий мурас, интеграция, тарыхый шарт, турмуш менен байланышты окутуу, экологиялык тарбия, патриоттуулукка тарбиялоо.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы, связанные с введением родиноведения в начальных классах КР. До приобретения независимости в школах Кыргызстана использовались учебники, составленные по единой общесоюзной программе. Вследствие этого в учебниках и в процессе обучения не отражались природные и историко-культурные особенности Кыргызстана. Методисты и ученые поднимали проблему изучения в школах республики природы родного края и духовных ценностей своего народа. В 1992 году взамен предмета природоведения в учебный план был введен предмет “Мекен-таануу”. Полученные результаты исследования позволяют сделать вывод о целесообразности введения в начальную школу интегрированного предмета “Мекен-таануу”.

Ключевые слова: содержание учебного предмета, природоведение, родиноведение, духовное наследие, интеграция, связь с жизнью, экологическое воспитание, патриотическое воспитание.

Annotation: The article discusses the introduction of homeland studies in the elementary grades of the Kyrgyz Republic. Before gaining independence, translated textbooks compiled according to the unified all-Union program were used in schools in Kyrgyzstan. As a result, the textbooks and the learning process did not reflect the natural and historical and cultural features of Kyrgyzstan. Methodists and scientists raised the problem of studying the nature of their native land and the spiritual values of their people in the schools of the republic. In 1992, instead of the subject of natural science, of the subject “Meken-taanuu” was introduced into the curriculum. The results of the study allow us to conclude that it is advisable to introduce an integrated “Meken-taanuu” subject into primary school.

Keywords: content of the subject, natural history, homeland studies, spiritual heritage, integration, connection with life, environmental education, patriotic education.

Табигый-илимий предметтер баланын аң сезиминде дүйнөнүн табигый илимий сүрөттөлүшүн калыптандырат. Адамдын 7–10 жаш курагын психологдор билим топтоо мезгили деп аташат. Бирок балдар жөн гана билим топтобойт, ой жүгүртөт, чыгармачылык менен ойлонот, теориялык ой жүгүртүүгө кадам коет [14, 20-б.].

Союз учурунда кенже мектеп окуучулары жаратылышты өздөрү көрбөгөн, билбеген жерлердин мисалында окуп үйрөнүшчү. Нарын дайра, Ысык-Көл, Сары-Челек, Арстанбаб сыяктуу кооз жерлерибиз, окутулбай көмүскөдө калган. Элибиздин жаратылышы менен байланышы, салт-санаасы окуу программаларына кирген эмес.

Табигый-илимий жана социалдык-гуманитардык билимдерди интеграциялоонун натыйжасында кенже мектеп окуучусунда экологиялык билим тарбия берүү ийгиликтүү чечилет, улуттук баалуулуктарга карата позитивдүү көзкараш, патриоттуулук калыптанат [12, 15-б.].

Республикабыздын башталгыч билим берүү системасында 1992-жылга чейин окутулуп келген жаратылышты үйрөнүү предмети союздук масштабдагы жаратылышты үйрөнүүнүн кыргызча көчүрмөсү болгон. Окуу программасы, окуу китептери, байкоо жүргүзүү күндөлүктөрү, методикалык колдонмолор, дидактикалык каражаттар Москвада «Просвещение» басмасынан жарык көрүп, ар бир республикада анча-мынча өзгөртүлүп, толукталып, улуттук тилдерге которулуп келген. Биздин республикада өзгөрүүлөр жана толуктоолор киргизилбей, ошол боюнча которулчу.

Жаратылышты үйрөнүү өз алдынча предмет катары 2-,3-,4-класстарда окутулган. Бул предметтин негизги максаты – кенже мектеп окуучуларынын аң-сезиминде курчап турган дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшүн түзүү, жогорку класстарда өтүлүүчү табигый илимдердин негизи боюнча элементардык түшүнүктөрдү берүү болгон.

1964-жылы 4-класс үчүн жаратылышты үйрөнүү окуу китеби (автору М.Н. Скаткин) биринчи жолу кыргыз тилинде жарык көрөт (каторгон, Т.Сулайманов, Ж. Койчуманов).

1970-жылдан бери З.А. Клепининанын 2-класс үчүн жазган окуу китебинин кыргызча котормосу (каторгон Э. Ахматбекова), 3-класс үчүн Н.Н. Мельчаков, М.Н. Скаткин жазган окуу китептин кыргызча котормосу (каторгон Т. Сулайманов) колдонулат. Буга чейин жаратылышка жана курчап турган дүйнөнү таанып-билүүгө тиешелүү материалдар эне тил сабактарында жана класстан тышкаркы иштерде, тарбиялык сааттарда өтүлчү [4, 7-б.].

Жаратылышты үйрөнүү – өзүнө табигый илимдердин комплексин (астрономия, география, биология, химия, физика) камтыган интеграцияланган предмет. 2-класста жаратылыштагы жыл мезгилдерине карата өзгөрүүлөр, 3-класста табигый зоналар, 4-класста аалам, жер бетиндеги жаратылыш, адамдын түзүлүшү деп бөлүштүрүлгөн. Жаратылышты өз чөйрөсүнөн баштап улам алыска, жөнөкөйдөн татаалга карай, таанып-билүү мүдөөсүн

көздөгөн. Жаратылышты үйрөнүү предметинин структурасы жана мазмуну төмөндөгүчө түзүлгөн:

2-класстын мазмуну мезгилдик принципке ылайык күз, кыш, жай, жаз деген бөлүмдөрдөн турат. Жансыз жаратылыш (аба, суу, топурак) менен жандуу жаратылыштын (өсүмдүк, жаныбар, адам) өз ара байланышы жыл мезгилине жараша кайталанат. Мисалы, «Жаратылыш күзүндө», «Өсүмдүктөр күзүндө», «Жаныбарлар күзүндө», «Адамдардын күзүндөгү эмгеги», «Күзүндө ден соолукту сактоо». Темалар ошол эле ырааттуулукта кышка жана жазга тиешелүү кайталанат [8, 100-б.].

Бул система боюнча жыл мезгилдериндеги аба ырайындагы өзгөрүүлөр, ошого жараша өсүмдүк, жаныбар жана адам тиричилигиндеги кубулуштар, бири-бирине өз ара байланышта улам кайталанып, ырааттуу окутулуп келген.

2-класста төмөндөгүдөй бир катар мүчүлүштөр орун алган:

1. Сезондук принцип ашкере орун алып, курчап турган дүйнөнү таанып-билүү бир жактуу жана кайталанма. Себеби, жыл мезгилдери жаратылышта, эне тилде, орус тилде, чет тилде да окутулат. 1-класстан ден 4-класска чейинки «Аба ырайына жана адам эмгегине байкоо жүргүзүү күндөлүктөрү» да жыл мезгилдерин сүрөттөө менен чектелет.

2. Кенже мектеп окуучусуна зарыл билимди, маалыматтарды камтыбайт. Демек, кенже мектеп окуучусунун жаш өзгөчөлүгүнө, ылайык кызыгуусуна туура келбейт. Алардын маалыматка карата талабын камсыздоого шарт түзбөйт.

3. Окуу материалы республикабыздын климаттык шартына, жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген эмес.

2-класста мезгилдик кубулуштарды ар бир мугалим өз жер шартына ылайыктап окутууга тийиш эле. Бирок, союздук масштабда окутулган жаратылышты үйрөнүү предмети теориялык жана практикалык жактан кылдат иштелип, такталса да, край таануу принцибинде түзүлүп, ар бир союздук республика өз шартына ылайыктап пайдалангандай түзүлсө да, көпчүлүк мугалимдер окуу китептер менен чектелип, иш жүзүнө жергиликтүү шартка ылайык окута алган эмес.

3-класста жаратылышты үйрөнүү предметинин мазмуну жер таануу принцибине негизделип түзүлгөн. Мындагы милдет кенже мектеп окуучуларына өзү жашаган жерди таанытуу, жердин планын, географиялык картаны окуй алууга үйрөтүү, табигый зоналарды айырмалай билүүгө үйрөтүү, адам менен жаратылыштын ортосундагы байланышты ачып көрсөтүү болгон эле [5, 16-б.].

3-класста географиялык билим басымдуу орунду ээлеген.

Горизонт, багыт, план, карта, табигый зоналар (тоо, түз, чөл, талаа, саз, суу, токой, тундра), кен байлыктар тууралуу алгачкы түшүнүктөр берилип, дүйнө таанытуучу мааниге ээ болгон. 3-класстагы жаратылышты үйрөнүүнүн мазмуну төмөндөгүдөй бир катар мүчүлүштөргө орун алган:

1. Мазмуну биздеги жаратылыш шартына ылайык келбей, кыргыз жеринин жаратылыш байлыктарын таанып-билүүгө мүмкүндүк түзгөн эмес.

2. Окутууну турмуш менен байланыштыруу принциби бузулуп, кенже мектеп окуучулары өзүнө тааныш эмес жерлерди окуп үйрөнүшчү.

3. Жаратылыш материалдык байлык катары гана каралып, анын рухий, эстетикалык жактарына көңүл бурулган эмес. Бул жагдайда жаратылыш физикалык, материалдык объект катарында окутуп үйрөнүлүп, туулган жер, Ата журт, Ата мекен тууралуу билимди кошуу зарылдыгы жаралган.

4-класстагы жаратылышты үйрөнүүдө ааламдын түзүлүшү (Күн, Жер, планета, космос, жылдыз ж.б.), адамдын түзүлүшү окутулат.(Л.Ф. Мельчаков, М.Н. Скаткин боюнча). 2–3-

класстагы жаратылышты үйрөнүнүн мазмунуна караганда 4-класстын программасы дүйнөнүн илимий сүрөттүлүшүн бүтүндөй камтыйт жана кенже мектеп окуучусунун кызыгуусуна, таанып-билүү талабына жакын болгон [15, 10-б.].

Бул предметтин мазмунунун бир жактуулугу, окуу китептерди анализдөө учурунда белгилүү болду. Материалды жаңыртуу, популярдуу тил менен жазуу жана адабиятташтыруу зарылдыгы курч коюлган.

Башталгыч класста жашаган жер кандай окутулган?

Жер-жерлерде мектептерде край таануу иштери жандандырылган. Ар бир мектепте край таануу бурчтары, музейлер уюштурулган, анда төмөндөгүдөй бөлүмдөр болгон:

I. Биздин мектептин тарыхы

1. Мектеп жайгашкан аймак.

II. Биз жашаган жердин жаратылышы

1. Шаардын, райондун, айылдын планы.
2. Жер бети, кен байлыктары.
3. Суулары (дарыялардын, көлдөрдүн, суу сактагычтардын физикалык картадан көрсөтүлүшү).
4. Аба ырайы (аба ырайынын календары, «Биз жактагы жыл мезгилдери» деген альбом).
5. Облустун өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү (гербарийлер, фотографиялар, кол-лекциялар).
6. Жаратылышты коргоо.

III. Биздин жер бүгүн жана келечекте

1. Райондун чарбасы. Негизги ишканалар, өндүрүш ишканаларынын, рационализатор-лордун фотосүрөттөрү, продукциялардын үлгүлөрү.
2. Унаа (транспорт) жана байланыш.
3. Маданий мекемелери.
4. Окуялардын белгилүү даталары.
5. Шаар, айыл, район жөнүндө гезит-журналга чыккан материалдар.

Аталган тематикалар актуалдуу болуп, бирок окуу планында камтылбай, мекенин таанып билүү иш жүзүндө бардык мектептерде активдүү ишке киргизилген эмес [6, 42 б.].

Жаратылышты Республикабыздын шартына ылайыктап окутууга карата аракеттер.

Жалпы Союздук масштабда түзүлгөн окуу китептеринин жана окуу колдонмолорунун Кыргызстандын шартына туура келбегени, дидактиканын «Турмуш менен байланышта окутуу» принцибине карама-каршы келгени – ачык-айкын маселе. Жаратылышты окутууда мугалимдер бир далай кыйынчылыктарга дуушар болуп келишкен. Мугалимдердин көпчүлүгү илимий мекемелерге, ишканаларга барып, сабакка керектүү маалымат чогултушкан. Мисалы, Кыргыз илимдер академиясынан, жаратылышты коргоо комитетинен, зоокомбинаттан, мал чарбачылыгы жана Ветеринария илим-изилдөө институттарынан ж.б. маалымат алышкан. Фотосүрөттөрдү, коллекцияларды, гербарийлерди ж.б. жыйнашкан. Айрым мугалимдер сабакка керектүү материалдарды жыйноого окуучуларды да тартышкан.

Андан тышкары, төмөндөгү адабияттарды колдонушкан: П.Т. Цагарев «По горам и долинам Киргизии» (1961); К.Р. Беренс, П.С. Тюрин «Очерки о птицах и зверях Киргизии» (1967); Ю.Н. Чичикин «По заповедным тропам Киргизии», (1968); А.И. Янушевич, Ю.С. Тарбинский «Животный мир Киргизии» (1967); Г.В. Благодарова, Н.Н. Ляшенко «Животный мир Киргизии» (1966); Б.А. Луни «Беседы по географии Киргизии» (1949); Н.И. Шерстюк «Изучение истории Киргизии в общеобразовательной школе» (1964).

Жаратылышты окутууда турмуш менен байланыштыруу принциби край таануу материалдарын колдонуу аркылуу ишке ашырылып келген. Бирок жергиликтүү материалдар союздук масштаб үчүн түзүлгөн жаратылышты үйрөнүү окуу китебине кошумча катары гана колдонулган жана окуу китептин чегинен ашып кетпешти талап кылынган (Б.С. Тетенькин). Ошондуктан, край таануу материалын класстан тышкары иштерде, тарбиялык сааттарда өтүүгө туура келген [15, 15-б].

Жаратылышты үйрөнүү предмети Республикабыздын табигый, экономикалык шартына туура келбегендигине байланыштуу, ага алтернативдүү программалар иштелип чыккан. Алып айтканда, Б.С. Тетенькиндин «Курчап турган дүйнө менен таанышуу», программасын (1988-ж.) жана А.И. Акулова түзгөн «Родиноведение» программасын (1992-ж.) белгилесе болот.

Курчап турган дүйнө менен таанышуу программасы 1988-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн. Ал 1–2 класста «Курчап турган дүйнө менен таанышуу», 3–4-класстарда «Жаратылышты үйрөнүү» деп аталат.

1–2-класстардын материалы төмөндөгүдөй блокторго топтоштурулган «Биздин үй жана жашаган жердин жаратылышы», «Биздин мектеп жана жашаган жердин жаратылышы», «Биздин айыл (шаар) жана жашаган жердин жаратылышы», «Өз өлкөм». Мында курчап турган чөйрөнү өз жеринен баштап окутуу максаты коюлган. Бул жагынан программа жаратылышты үйрөнүүгө караганда бир кыйла артыкчылыкка ээ болгон. 3–4 класстардын жаратылышты үйрөнүү программасы жалпы союздук жаратылышты үйрөнүүгө окшош, бирок Кыргызстандын жаратылыш шартына ылайыкталып түзүлгөндүгү менен баалуу.

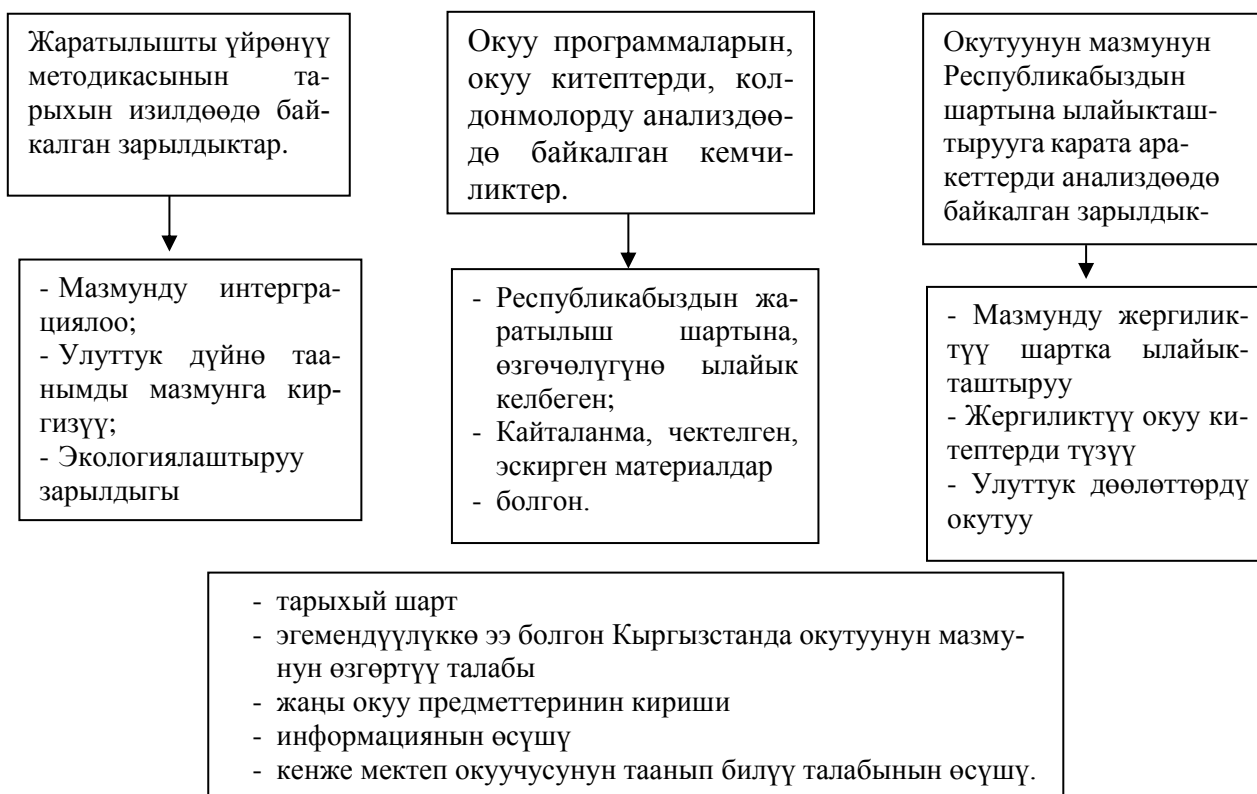
1989–1992-жылдары Педагогика илим-изилдөө институтунда

А. Акулова тарабынан орус башталгыч класстары үчүн «Родиноведение» программасы иштелеп чыгып, экспериментке коюлат. Эксперимент Аламүдүн районундагы №1 Лебединовка орто мектебинде, Сокулук районундагы №1 Ново-Павловка орто мектебинде, Бишкектеги № 40 орто мектепте жүргүзүлгөн. Эксперименттин жыйынтыгында «Родиноведение» программасы кайра иштелип чыгып, Министрлик тарабынан окуу планына киргизилген [1, 5-б.].

«Родиноведение» программасы 1992 – жана 1994-жылдары «Мектеп» басмасынан жарык көргөн. Бул программанын артыкчылыгы, өз жерибиздин жаратылышын окутууга багытталгандыгында жана ошондой эле жаратылыш менен гана чектелбестен, рухий дөөлөттөрдү, маданиятты, тарыхты, салтты, элдин турмушун, ал тургай эл чарбачылыгын, өндүрүштү кенже мектеп окуучусуна таанытуу максатын көздөгөндүгүндө болуп жатат. Тилекке каршы, А.И. Акулова 1992-жылы чыккан программасында Мекен деген түшүнүктү «Малая родина», «Большая родина» деп экиге бөлөт. Жаратылышты үйрөнүүдөгү мурдагы эле «Тундра», «Алыскы Түндүк», «Крым» ж.б.у.с. темалар кеңири орун алып, Кыргызстанга азыраак көңүл бурулат [1, 8-б.].

Жаратылышты үйрөнүү методикасынын тарыхын, окуу китептердин практикадагы абалын, жаратылышты үйрөнүүнү биздин республиканын шартына ылайыкташтырып түзүүгө, окутууга карата иштерди анализдөөнүн натыйжасында жаңы окуу предметин киргизүү зарылдыгы белгилүү болду. Коомдун талабы, тарыхый шарт жаратылышты үйрөнүүнүн ордуна Мекен таануу предметин киргизүүгө шарт түздү. Төмөндө бул таблица түрүндө көрсөтүлөт:

Мекен таануу предметинин келип чыгышына себеп болгон шарттар

Кыргыз башталгыч класстарына Мекен таануу курсунун кириши

1992-жылы Кыргыз Республикасынын башталгыч класстарынын окуу планына Мекен таануу предмети кирди.

Окуу программасын түзүү жана сыноого коюу.

Мекен таануу программасынын долбоору КББИнин башталгыч билим берүү бөлүмүндө бир нече жолу мугалимдер жана окумуштуу методисттер менен бирдикте талкууланды. Алсак:

- №5, №68, №67, №69 мектептин мугалимдери Г. Бакашева, Б. Турганбаева, Г. Абыкова, Ш. Жоробеков С. Тургуналиева, Б. Алымбаева, З. Кожоназарова, З. Байзакова, Ж. Кененсариева, М. Сартбаева;

- Кыргыз билим берүү институтунун кызматкерлери: п.и.д. И.Б. Бекбоев, п.и.к. Н.И. Ибраева, п.и.д. Э.М. Мамбетакунов, п.и.к. А.С. Абдиев, п.и.к. А. Токтомаматов, п.и.к. А. Касымов;

Мекен таануу программасынын долбору Кыргыз билим берүү институтунун Окумуштуулар кеңешинде бекитилип, Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги тарабынан 1992-жылы окуу планына киргизилди.

1992–2019-жылдары жер-жерлерде өткөрүлгөн семинарларда, мугалимдердин билимин өркүндөтүү курстарында Мекен таануу программасы үзгүлтүксүз талкууланып, улам өзгөртүлүп, өркүндөтүлдү.

Республиканын туш-тарабында семинарларда(1993-жылы Нарын, Каракол Ош шаарларында, 1994-жылы Каракол, Чолпон-Ата шаарларында, Тогуз-Тородо, Үч-Терек районунда, 1995-жылы июнда Караколдо, 1997-жылы октябрда Жалал-Абад шаарында, Караванда, 2001-жылы Ала-Букада, августта Кочкордо. 2003-жылы Баткен облустунда, 2004-жылы Талас, Жалал-Абад облустунун бардык райондорунда, 2005-жылы Жети-өгүздө) мугалимдердин билимин жогорулатуу курстарында пикирлер топтолду.

Сыноонун жыйынтыгы боюнча, мугалимдердин сунуш-пикирлерин талдай келгенде, Мекен таануу программасы бүгүнкү учурдун талабына жооп берери, аны башталгыч мектепте окутуунун зарылдыгы белгиленди.

Айрым окуу жайлардын мугалимдери, табият таануу жаатында иштеген окумуштуулар Мекен таануу предметин киргизүүгө каршы чыгышкан. Алардын ою боюнча, Мекен таануу предметинин кириши менен башталгыч класста табият таануу окулбай калмакчы. Ар кандай карама-каршылыктарга карабай, Мекен таануу предметинин мазмуну окуу китептерди сыноого коюу менен такталды жана өркүндөтүлдү.

1-класстын окуу китеби (автору Э.Мамбетова) 1995-жылы «Мектеп» басмасынан 13 миң нускада басылып чыкты. 1996-жылы 2-класстын окуу китеби, 1998-жылы 3–4 -класстардын окуу китептери жарык көрдү.

1992–2022-жылдардын аралыгында 1–4 класстын окуу китептери, дептерлер, методикалык колдонмолор жарыкка чыгып, бир нече жолу оңдолуп басылып чыкты. Жаңы окуу предметин башталгыч мектепке киргизүү, аны апробациялоо интенсивдүү ишке ашырылды. Кыргызстандын шартында жаратылышты жер шартына, элибиздин рухий дөөлөттөрүнө байланыштуу интеграциялоодо окуу предметин калыптандыруу натыйжалуу ишке ашары практикада далилденди.

Колдонулган адабияттар:

1. Акулова А.И. Программа курса «Родиноведение» и методические рекомендации к ней (1-4 классы). – Бишкек, Мектеп, 1994. – 15 с.
2. Виноградова Н.Ф., Калинова Г.С. Учебно-методический комплект «Окружающий мир» для четырехлетней начальной школы // Начальная школа. – 2000. – №8. – С. 107–111.
3. Казанцев Н.Г., Назарова Г.С. Дидактика начальной школы. – М.: Просвещение, 1978. – 222 с.
4. Клепинина З.А. Сравнительный анализ структуры учебников природоведения РСФСР, Украины и Белоруссии // ПШУ, вып.2. – М.: Просвещение, 1982. – С. 95–107.
5. Краевский В.В. Дидактический подход к определению содержания учебных книг и их функций в воспитывающем развивающем обучении. – М.: Просвещение, 1982. – 18 с.
6. Колдошев М., Край таануу музейи – тарбия каражаты // Эл агартуу. – 1992. – №2. – С. 42–44.
7. Колпакова Г.И., Авременко Н.Н., Барковец Н.К. Уроки Москововедения это интересно // Начальная школа. – 1997. – №4. – С. 15–16.
8. Комиссаров Б.Д. Методологические проблемы школьного образования. – М.: Просвещение, 1991. – 160 с.
9. Конурбаев Т. Влияние народных традиций на ценностные ориентации детей. – Бишкек, 1997. – 25 с.
10. Леднев В.С. Содержание общего среднего образования. Проблемы структуры. – М.: Педагогика, 1980. – 264 с.
11. Леднев В.С. Содержание образования. – М.: Высшая школа, 1989. – 360 с.
12. Лебедева С.А. О преемственности дошкольного и начального образования. // Начальная школа. – 1996. – № 3. – С. 22–23.
13. Лернер И.Я. Познавательные системы учебно-познавательных заданий // Новые исследования в пед. науках. – М.: Педагогика, 1990. – №2. – С. 34–37.
14. Логвинов И.И. К теории построения учебного предмета // Сов. педагогика, 1969. – №3. – С. 91–100.
15. Тетенькин Б.С. Использование местного материала при изучении природоведения. Ф.: Мектеп, 1971. – 78 с.

Рецензент: пед. илим. канд. Толоев М.